

Doktori (PhD) értekezés tézisei

**INFORMÁLIS GAZDASÁGI STRATÉGIÁK ÉS HÉTKÖZNAPI POLITIKAI
GYAKORLATOK KÁRPÁTALJA HATÁRVIDÉKI RÉGIÓJÁBAN AZ
ÁLLAMSZOCIALIZMUS ÉS A POSZTSZOCIALIZMUS ÉVEIBEN**

Borbély Sándor

**Témavezető: Dr. Bartha Elek
egyetemi tanár**

DEBRECENI EGYETEM

Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Debrecen, 2021.

Tartalom

I. A doktori értekezés előzményei és célkitűzései

II. Az alkalmazott módszerek vázolósa

III. A kutatás helyszíne

IV. Az eredmények tézisszerű felsorolása

V. Hivatkozott irodalom

VI. Az értekezés tárgyában megjelent munkák

VII. A szerző további publikációi

I. A doktori értekezés előzményei és célkitűzései

Az utóbbi években Ukrajnában a belpolitikai feszültségek és az ország keleti megyéiben 2014 óta kibontakozó nemzetközi konfliktus (az ún. ukrán-orosz hibrid háború) nagyon súlyos politikai, gazdasági és szociális válság kialakulásához vezetett. Ukrajna ennek következtében jelenleg számos indikátor alapján azok közé a diszfunkcionális államok – más szakirodalmi kifejezések szerint: „gyenge” (weak), „törékeny” (fragile state), „sikertelen” (failed state), „kvázi” (quasi-state) államok – közé tartozik, ahol a formális irányítási rendszer zavarai (tehát a politikai rendszer instabilitása, a legitimációs- és jogállamisági deficit, a magas korrupciós szint, a növekedő szegénység, a leépülő infrastruktúra) miatt az állam egész egyszerűen nem képes ellátni alapvető feladatait.

A posztoszocialista ukrán nemzetállam működési zavarait az országban élő lakosság a mindennapi életvilág szintjén az 1990-es évek elejétől számos alternatív – az állami funkciókat szimuláló – túlélési technika segítségével próbálta mérsékelni. Jó példát szolgáltat erre Kárpátalja határvidéki régiója, ahol a magas munkanélküliséget a vidéki népesség változatos informális gazdasági stratégiákkal – üzemanyag-, cigaretta- és embercsempészet, feketekereskedelem, nyugdíj- és egészségturizmus, munkavállalási célú migráció, használt cikk- és ruhakereskedés, városi ún. dácsákon történő élelmiszer- és kisárutermelés segítségével – próbálta meg ellensúlyozni. Ennek köszönhetően az ott élő magyar és más (főként ukrán, orosz, cigány) etnikai közösségek az elmúlt évtizedekben az államtól relatíve függetlenül, autonóm módon tudták megszervezni saját munkaerőpiacaikat és többé-kevésbé eredményesen védekeztek a gazdasági marginalizáció folyamataival szemben.

A doktori dolgozat célja, hogy – az elmondottak tükrében – az állam (formális) szervezeti keretein kívüli, vagyis a nyilvántartás, az ellenőrzés, az adózás kötelezettségén túli térben kialakuló informális gazdasági stratégiákat (feketefoglalkoztatás, illegális kereskedelem, csempészet, korrupció stb.) Kárpátalja határvidéki régiójában leírja, illetve annak jellemző típusait és funkcionális szerepét az empirikus társadalomkutatás módszertani eszközeivel részletesen elemezze.

Az informális gazdasági cselekvéseket és a hozzá kapcsolódó interperszonális hálózatokat két különböző politikai, gazdasági kontextusban – a szovjet politikai diktatúra, illetve az állami tervgazdaság, valamint a posztoszocialista ukrán nemzetállam és félperifériás piaci kapitalizmus körülményei között – vizsgáltam. Ennek megfelelően a dolgozat két történeti periódust: a szocializmus második, ún. reformkorszakát (az 1960-as éveket), valamint a rendszerváltás utáni második évtizedet (a 2000-2010 közötti éveket) állította az elemzés fókuszába. A két korszak komparatív-történeti vizsgálata lehetőséget teremthet arra, hogy elkülönítsük az informális gazdasági gyakorlatok rendszerspecifikus („függő”), valamint univerzális („független”)

változóit. Ez hozzájárulhat ahhoz, hogy új vizsgálati szempontokkal egészítsük ki az alulról szerveződő politikai hatalom problematikáját tanulmányozó későbbi antropológiai kutatásokat is.

A kutatás a következő kérdésekre kereste a választ:

1. A kárpátaljai határvidéki településen – történeti és szinkron dimenzióban – melyek a legjellemzőbb formái és tartalmi jegyei a nem-állami aktivitási formáknak és informális gazdasági cselekvésnek?

2. Van-e valamilyen minőségi (tartalmi, morfológiai) kapcsolat az államszocializmusban kialakult gazdasági praxisok – lopás, fuszítás, munkalassítás, munkaerő-visszafogás stb. –, továbbá az adott térség falvaiban megfigyelhető kortárs (posztmodern) informális technikák – a mai ember- és cigarettacsempészet, határvidéki kereskedelem – között?

3. Az informális tevékenységek és az azok keretétől szolgáló interperszonális hálózatok a vizsgált periódusokban milyen strukturális, funkcionális változáson mentek keresztül?

4. Tágabb értelemben: a vizsgált két korszakban miként alakult át az állam és egyén közötti kapcsolat, különös tekintettel az állam törvényeihez való általános viszonyra; más szóval milyen változáson ment keresztül a lokális társadalmak belső érték- és normakészlete, mentalitása?

A doktori dolgozat – szerkezeti felépítését tekintve – öt nagyobb egységből áll. A bevezető fejezetben a kutatás tárgyát, célját, helyszínét, a felhasznált forrásokat, valamint a vizsgálat elméleti-fogalmi keretét (az informális gazdasággal kapcsolatos kortárs jelenségek paradigmatiszakirodalmi megközelítésmódjait) mutatom be.

Ezt követően a dolgozat a mai informális stratégiák történeti kontextusát vizsgálja. Az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra lokális és regionális hatásaival foglalkozik két szempontból. Egyrészt a szocialista kollektív gazdaságokban alkalmazott fegyelmezési technikák (büntetési és gratifikációs, azaz jutalmazási szertartások), másrészt a szovjet politikai diktatúrát övező társadalmi reakciók (hétköznapi ellenállás és együttműködés) elemzésével foglalkozik.

A harmadik fejezet – egy empirikus esettanulmány formájában – a falusi társadalom politikai-ideológia átszervezésének lokális intézményeit és gyakorlati működését (a szovjet identitás- és emlékezetpolitika helyi programjait, a társadalmi tér- és idő szimbolikus transzformációjára irányuló hatalmi törekvéseket) mutatja be.

A dolgozat következő, ötödik fejezete a posztszocialista korszakot tárgyalja, különös tekintettel az ukrán-magyar határvidéken megfigyelhető mai informális gazdasági stratégiákra (határvidéki csempészet, csencselés, feketekereskedelem, munkavállalási célú migráció stb.).

Az elemzés hatodik egységében azokat a kisebbségi elit által megvalósított törekvéseket (új emlékjelek, szobor- és emléktábla-avatási rítusok, megemlékezési szertartások, évfordulók, falunapok szervezése stb.) vizsgálom, amelyek egyik legfontosabb célja egy posztszocialista nemzeti identitás és történeti emlékezet társadalmi felépítése volt. Végül a dolgozat az informális

gazdaság empirikus, történeti-komparatív elemzéséből kirajzolódó tapasztalatok összefoglalásával zárul.

II. Az alkalmazott módszerek vázolása

A doktori értekezés megírásához szükséges empirikus korpuszt egyrészt különböző levéltári irattípusok (kolhoz- és pártvezetőségi jegyzőkönyvek, beszámolók, gazdasági tervek, éves összefoglaló statisztikák), másrészt állomásozó etnográfiai terepmunkával gyűjtött anyagok (élettörténeti, fókuszcsoport- és tematikus interjúk) képezik.

Az államszocialista időszak vizsgálatához a legfontosabb levéltári forrásokat a Nagyszőlősi Járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári Részlegében található ún. kolhozvezetőségi jegyzőkönyvek alkotják, amelyekből az 1961-1971 között keletkezett iratokat dolgoztam fel kvantitatív (statisztikai) módszerrel. E munka keretében hozzávetőleg 3500 levéltári oldalt tanulmányoztam át és összesen 243 fegyelmi és 17 jutalmazási ügyet azonosítottam. Ez az adatbázis képezte a disszertáció társadalom- és gazdaságtörténeti fejezeteinek törzsbázisát.

A történeti források mellett a dolgozat kitüntetett figyelmet fordított az átlagemberek hétköznapi történeti tapasztalataira, az államszocialista korszak megragadását lehetővé tevő visszaemlékezésekre, a szemtanúkkal készített interjúk feldolgozására is. Az egykori kollektív gazdaság alkalmazottai közül 2007 és 2012 között összesen 35 fővel (22 férfi, 15 nő) készítettem narratív élettörténeti, valamint – a kutatás bizonyos részproblémáit alaposabban kibontó – vezérfonal-interjút. A megkeresett személyek az adott intézmény belső szervezeti hierarchiájának különböző szegmenseihez (párt- és kolhozvezetőségi tagok, adminisztratív személyzet, szakmunkások, ipari bér munkások, agrártermelők) és a helyi társadalom eltérő életkorú, nemű, státuszú csoportjaihoz tartoztak.

III. A kutatás helyszíne

A kutatás Kárpátalja dél-nyugati részével, ezen belül öt tiszaháti település (Tiszabökény, Farkasfalva, Tiszapéterfalva, Tivadar, Forgolány) empirikus vizsgálatával foglalkozott, ahol az állam kijátszására építő informális gazdasági cselekvések – mind az államszocialista, mind pedig a posztszocialista korszakban – általánosan elterjed gyakorlatok voltak.

Ez a mikrorégió a Nagyszőlősi járásban, a Tisza és a Batár folyó által körülhatárolt földszíven található, közel azonos (10-12 km) távolságra az ukrán-magyar, valamint az ukrán-román hivatalos közúti határátkelőhelyektől. A vizsgált települések közül Tiszapéterfalva 1958-tól – a tiszaháti falvak adminisztratív-gazdasági összevonása miatt – négy másik település

(Tiszabökény, Tiszafarkasfalva, Tivadarfalva, Forgolány) térségi központjává vált. Az öt településen az 1944-es szovjet hatalomváltást követően, különösen az 1960-es évek második felétől, a régió egyik legnagyobb gazdasági üzeme – a Péterfalvi „Határőr” Kolhoz – működött.

A tiszaháti települések dinamikus fejlődése, modernizációja, az új agrártechnológiák és munkaszervezeti formák bevezetése, valamint a lakosság átlagon felüli életszínvonala révén a „Határőr” Agrárcég kolhoz az 1960-1980-as évektől országos hírnévre tett szert. A hatvanas évektől a településcsoporton a gazdaság bevételeiből számos infrastrukturális fejlesztést – többek között hét ipari üzem, öt iskola, négy óvoda, négy kultúrház, egy zeneiskola, egy modern közösségi szolgáltató ház, vidámpark, sportkomplexum, falumúzeum felépítését – hajtották végre. Ezeknek a fejlesztéseknek köszönhetően a szovjet politikai propaganda a települést egyfajta „kirakatfaluként” exponálta, azaz a modern ipari termelés, a szocialista életforma, az általános jólét, összefoglalóan: a megvalósult utópia tereként jelenítette meg.

Az 1990-es években – a kolhoz megszűnése után – a tiszaháti települések gazdasági, társadalmi fejlődésének lehetőségeit jelentős mértékben befolyásolta az a körülmény, hogy az érintett falvak a magyar-ukrán-román országhatár „határsűrűsödési metszéspontjában” helyezkednek el. Az állami nagyfoglalkoztató, a kolhoz ipari és agrártermelő tevékenységének megszűnésével a lakosság nagy része az államhatár közelségének köszönhetően számos alternatív, informális túlélési technikát és jövedelemszerző stratégiát (csempészet, kereskedelem, fuvarozás, időszakos munkaerő-migráció stb.) alakított ki.

IV. Az eredmények tézisszerű felsorolása

A rendszerváltás utáni vidéki, falusi társadalmak átalakulását elemző kutatók jelentős része egyetért abban, hogy a kortárs gazdasági, társadalmi viselkedés- és magatartásmintázatokban – a termelés, a munkaszervezés, a fogyasztás régi és új elveinek egyidejű jelenléte, a vegyített tulajdoni és gazdaságszerkezeti viszonyok stb. következtében – rendszerint keverednek az új elemek az 1945 előtti, tradicionális, valamint az államszocializmus idején kialakult modern szerkezeti jellemzőkkel.

A történeti szempontok jelentőségének felismerése ellenére azonban a hazai társadalomtudományi kutatások területén nem, vagy alig születtek olyan mikroszintű, kvalitatív antropológiai, szociológiai vizsgálatok, amelyek kifejezetten az egymástól eltérő politikai, gazdasági, társadalmi keretfeltételek között kialakult informális tevékenységek és magatartásformák egymáshoz való viszonyát, azok mentalitás- és társadalomtörténeti összefüggéseit, vagy akár egyedi, lokális körülmények szerint változó sajátosságait részletesen megvilágították volna.

Az általam elvégzett kutatás az informális gazdasági tevékenységeket két különböző történeti korszakban – az autoriter és demokratikus politikai, gazdasági rezsimekben – vizsgálta, ami a témával foglalkozó hazai tudományos diskurzusban önmagában is hiánypótló módszertani eljárásnak, újszerű megközelítésmódnak számít.

Az informális stratégiák társadalmi funkcióit elemezve Helmke és Levitsky tipológiáját használtam, akik szerint az informális intézmények kiegészíthetik (1), alkalmazkodhatnak (2), helyettesíthetik (3), illetve esetenként versenyezhetnek (4) az állami formális intézményekkel (Helmke –Levitsky 2006: 14.). A szerzők szerint azt, hogy az említett intézményközi kapcsolatokban a lehetséges variánsok közül melyik reláció-típus érvényesül alapvetően két tényező: az állam ellenőrző, büntető, végrehajtó kapacitása (vagyis az államhatalom „erőssége”), valamint a hivatalos és informális intézmények működésének modalitása, céljainak kompatibilitása, összeegyeztethetősége dönti el.

1. A doktori dolgozatban rámutattam, hogy a szovjet politikai diktatúrában, vagyis azokban az évtizedekben, amikor az állam szabályozó kapacitása magas volt – tehát az állampolgárok számára a törvényekkel való nyílt szembeszegülés túlságosan nagy költségekkel és kockázatokkal járt – a formális (állami) intézmények pedig a társadalmi normákkal ellentétes (divergens) irányba hatottak, a vizsgált vidéki településeken az *alkalmazkodó informális intézmények* (“accommodating informal institutions”) dominanciája volt a jellemző.

A vizsgált kollektív gazdaság szervezeti kultúráján belül a politikai-adminisztratív elit körében elterjedt informális technikák (a termelési adatok meghamisítása, a földterület elrejtése, az állatállomány eltitkolása), vagy a kolhozparasztnak által megvalósított szabálysértő cselekvések (munkahelyi lopás, károkozás, munkafegyelem megsértése, rossz minőségben, hanyagul elvégzett munka, színlelt munkavégzés, igazolatlan hiányzás, gazdasági célú elvándorlás) mindegyike – némi szükséges egyszerűsítéssel élve – lényegében ehhez a típushoz tartoztak. Az 1960-1980-as években e cselekvésformák a vidéki társadalom számára olyan alternatív (népi) intézményes megoldásokat jelentettek, amelyek a diktatúra – vagyis az egypártrendszer, az állami tulajdonmonopólium és az állami redisztribúció – keretei között a demokratizáció, a privatizáció és a marketizáció alulról felfelé szerveződő (bottom-up) mechanizmusait teremtették meg és termelték újra. A hétköznapi ellenállás általam bemutatott megjelenési formái ugyanis egyfelől időszakosan tompították a totális állami kontrollt: performatív, ismétlődő mikroszintű gyakorlatok révén kialakították azokat a specifikus helyeket, cselekvési lehetőségeket és szituációkat, amelyekben a magánszféra és a túléléshez szükséges minimális szabadságjogok érvényesülhettek. Másfelől – a centralizált gazdálkodásirányítás, az új (kollektív) tulajdon- és birtokviszonyok, a szocialista nagyüzemi termelés, az új, csoportos munkaszervezeti formák, a munkaegység-alapuló bér és elosztási rendszer stb. – megkerülésével, kijátszásával és időszakos hatályon kívül helyezésével létrehozták az anyagi és szimbolikus javak

előállításának, fogyasztásának, cseréjének az állami elosztástól/újraelosztástól független (al)részrendszereit.

2. A dolgozatban rámutattam, hogy az állampolgárok különféle ideáltipikus (az ellenállástól a konspiratív cselekvésekig terjedő) cselekvései és a diktatórikus állam fegyelmező praxisai (jutalmazás, megadás, megvonás, büntetés stb.) nemcsak egymásra reflektáló, de egymást kölcsönösen korlátozó, dialektikus rendszert is alkottak. Az alkalmazkodó informális intézmények működése ugyanakkor ebből a szempontból egyfajta kettőséget mutat. Egyrészt – a kollektív termelés akadályozásával – mérsékeltek a tervgazdaság hatékonyságát, megkérdőjelezték és aláásták az adott politikai hatalom autoritását. Másfelől azonban elősegítették annak stabilizálását is, hiszen nemcsak artikulálták, de produktív módon érvényt is szereztek a lokális faluközösség igényeinek, ezáltal pedig jelentősen csökkentették az intézményes változások iránti társadalmi igényeket (Ledeneva 1998.; Helmke – Levitsky 2006: 17–18.).

3. A politikai rendszerváltás után, az 1990-es évektől azonban az informális stratégiák és a hozzájuk kapcsolódó informális hálózatok nagyon fontos – a) morfológiai és b) funkcionális – változáson mentek keresztül.

A negyedik fejezetben bemutattam, hogy (a) a posztszocialista átmenet éveiben a vizsgált kárpátaljai magyar településeken számos olyan újszerű (posztmodern) informális gazdasági stratégia alakult ki (üzemanyag-, cigaretta- és embercsempészet, határon átvélő fuvarozás, csencselés, nyugdíj- és egészségturizmus stb.) amelyeknek a rendszerváltás előtt nem volt „közvetlen” történeti előzményük, vagyis keletkezésüket nem előzte meg hosszan tartó, graduális fejlődés. Ebből a szempontból az egyetlen kivételt talán a munkahelyi lopás gyakorlata jelentheti, amely a kutatás tapasztalatai szerint mind a szocialista tervgazdaság, mind pedig az 1991 utáni piaci kapitalizmus első évtizedében a tiszaháti falvakban az egyik legelterjedtebb jövedelemszerzési technika volt. Ez a cselekvéstípus azonban a kétezres évek első felében – a privatizáció, vagyis a magántulajdon megerősödését, „visszaállítását” követően – fokozatosan veszítette el társadalmi jelentőségét; a lopás-gyakorlatok (korábbi populáris formájukban) így mára szinte megszűntek, illetve újra partikuláris és morálisan elítélendő társadalmi gyakorlattá alakultak át.

A megélhetési stratégiák morfológiai diszkontinuitásánál azonban talán lényegesebb az a megfigyelés, hogy b) a posztszocialista korszakban a tiszaháti településeken az ún. *helyettesítő informális intézmények* („substitutional informal institutions”) szerepének és jelentőségének növekedése volt megfigyelhető. Helmke és szerzőtársa szerint ez az intézménytípus azokban a helyzetekben válik erőteljessé, amikor az állam ellenőrző intézményeinek kapacitása és hatékonysága alacsony („gyenge”), ugyanakkor a hivatalos és informális intézmények

modalitása hasonló irányba mutat, vagyis mindkettő célja összeegyeztethető (Helmke – Levitsky 2006: 16.).

4. A dolgozatban bemutattam, hogy az elmúlt évtizedben a demokratikus ukrán állam működési zavarai és intézményes válsága különböző – nemzetközi (transznacionális), regionális (substate) és lokális – szinteken új aktorok megjelenését idézte elő. Ezek a külső szereplők az általuk fenntartott infrastruktúrával és intézményhálózattal a hétköznapi élet több szférájában – a munkaerőpiac, a szociális, az oktatási, az egészségügyi rendszer stb. területén – helyettesítenek bizonyos állami funkciókat, vagyis elfoglalják azokat az intézményes üresket, amelyeket az ukrán állam jelenlegi állapotában nem képes kitölteni. E párhuzamos intézmények (parallel institutions) mikroszintű elemzése alapján rámutattam, hogy a tiszaháti településeken a rendszerváltás után a gazdasági tőke és a piac informális szimulációjának meglehetősen összetett modelljei és mintázatai alakultak ki.

5. A vizsgált tiszaháti települések mikroszintű, belső hatalmi, gazdasági viszonyait elemezve láthattuk, hogy a posztszocialista vidéki elit (az egykori nomenklatura-elit és a határvidéki feketekereskedelemről megvagyonosodott új gazdasági elit) az említett redistribúciós, disztribúciós rendszereknek a nagy részét, vagyis mind a régióban megjelenő külső (globális piaci és globális kvázi állami), mind pedig a belső (lokális formális és lokális informális) piacokat dominálja. Az adott településeken mindez pedig a szociális és gazdasági egyenlőtlenségek exponenciális növekedését idézte elő.

A szűkös helyi erőforrások következtében a vizsgált tiszaháti települések lakosságának alsó- és/vagy alsóközép rétegei – vagyis az egykori kolhoz munkások, akik a rendszerváltáskor elsőként veszítették el munkahelyüket és a privatizáció végén jelentősebb tulajdon, vagyon és pénztőke nélkül maradtak – a kilencvenes évek első felétől a külső, informális piacokra és az államhatárra építő, transzlokális gazdasági stratégiák alkalmazására kényszerültek. E változatos módszerek és technikák (külföldi munkavállalás, időszakos vagy végleges elvándorlás, határvidéki csenccselés, piacozás, kereskedelem stb.) segítségével az adott társadalmi csoportok kísérletet tettek arra, hogy a lokális egyenlőtlenségeket globális keretek között ellensúlyozzák olyan alternatív gazdasági erőforrásokon keresztül, amelyek előállításának, fogyasztásának és újraelosztásának a helyi társadalmon belül jelenleg nincsenek meg a strukturális feltételei.

6. A dolgozat ezzel összefüggésben rávilágított, hogy a kárpátaljai magyar kisebbségnek nyújtott külföldi (magyarországi) támogatások ezekbe – a fent említett – komplex, multiplikatív informális piaci és elosztási rendszerekbe, illetve azok több évtizede kialakult helyi logikáiba ágyazódnak be. A magyar állam transzszuverén nemzetépítési gyakorlata így módon jelenleg a már meglévő lokális gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséhez biztosít anyagi erőforrásokat, ami hosszabb távon – akár akaratlanul is, de – a még létező vidéki kisközösségek

további erodálódását és a pauperizálódó társadalmi csoportok további lecsúszásának, illetve külföldi elvándorlásának, kényszeremigrációjának újabb hullámaint indíthatja el.

7. Az ukrán-magyar határvidéken kialakult új („posztszocialista”), transzlokális foglalkozási csoportok közül kettőt (a mátészalkai üzemanyagcsempészek és a kispaládi mezőgazdasági idénymunkások szubkultúráját) a dolgozatban részletesebben is bemutatam. Ezeknek az empirikus esettanulmányoknak a tapasztalatai szerint az adott csoportok gazdasági tevékenysége és az azokhoz kapcsolódó külföldi informális piacok végső soron közösségi célokat töltenek be. Ugyanis társadalmi szolgáltatásokat nyújtanak azokon a területeken, ahol az ukrán állam egyébként szubsztanciális értelemben eltűnt, vagy legalábbis a hétköznapiakban minimális penetrációval rendelkezik. Például a kibocsátó településeken „kvázi” normál munka-erőpiacokat, ezáltal pedig relatíve biztos, kiszámítható megélhetést és nemzetközi pénzpiaci forgalmat biztosítanak egy olyan makrogazdasági környezetben, amelyben a hivatalos (államilag kontrollált) munkaerőpiacok fejletlenek, a munkanélküliség és az elszegényedés szintje magas, az üzleti tranzakciókat biztosító formális intézmények hatékonysága alacsony.

8. Összehasonlítva tehát az 1991 előtti államszocialista és az 1991 utáni posztszocialista időszakot azt mondhatjuk, hogy az informális gazdasági tevékenységeknek – a hétköznapi emberek nézőpontjából – az első periódusban inkább az állami *hiperfunkciók dekonstrukciójában*, míg a rendszerváltás után az állami *diszfunkciók rekonstrukciójában* volt meghatározó szerepe. Az előbbi a szabályosnál fokozottabb működést, vagyis a diktatórikus állam túlműködését és túlszabályozását, az utóbbi viszont a demokratikus nemzetállam rendellenes, deficites (alul)működését és intézményes zavarait mérsékelte, ami mindkét korszakban *hibrid lokális politikai rezsim*ek – végső soron: hibrid berendezkedésű államok és mikro-szintű hatalmi viszonyok – társadalmi felépítését tette lehetővé.

9. Ebből a nézőpontból úgy tűnik, hogy *az állam formális és a tiszaháti települések informális intézményeinek egyidejű, dialektikus és kombinatív* (alkalmazkodó és szubsztitutív) *működése mindkét történelmi korszakban hozzájárult egyfajta lokális egyensúly* (local balance)¹ kialakításához. Az informális gazdasági cserék és az azokat beágyazó szociális hálózatok megakadályozták ugyanis, hogy az állam és az állampolgárok, valamint a helyi társadalom egyes részközösségei (a politikai, gazdasági elitek és a hatalomból kiszorult, gazdaságilag marginalizált csoportok) közötti kapcsolatokban a tisztán szimmetrikus, vagy a tisztán aszimmetrikus viszonyok valamelyike kizárólagossá váljon, vagy tartósan túlsúlyba kerüljön. Ebből a nézőpontból az informalitás mind a politikai diktatúra, mind pedig a posztszocializmus éveiben nagyon fontos társadalmi funkciókat töltött be, hiszen jelentősen mérsékelte a strukturális

¹ Az „egyensúlyi helyzet” fogalmát – Li nyomán – az egymást kölcsönösen egyensúlyban tartó erőhatások, az egységben megjelenő ellentétes viszonyok rendszereként határozom meg (Li 2011.). A fogalom etnikai együttélési helyzetekre (magyar-román relációkra) történő adaptációját lásd itt: (Biczó 2013.)

egyenlőtlenségek bizonyos formáit és típusait: produktív módon ellensúlyozta a *vertikális* (vagyis az állam és a lakosok közötti), valamint a *horizontális* (tehát az egyének közötti, interperszonális) *gazdasági, politikai, szociális függőségi viszonyokat*.

10. Az elemzés rámutatott, hogy az informális („népi”) gazdasági stratégiák a vizsgált tiszaháti települések belső működésére és strukturális viszonyaira is jelentős társadalmi hatást gyakoroltak, amelyek karaktere az államszocializmusban és az azt követő piaci kapitalizmus éveiben bizonyos eltéréseket mutatnak. Az első korszakban a kolhozban alkalmazott informális technikák (pl. a munkahelyi lopások-gyakorlatok) a csoporton belüli bizalom és szolidaritáson alapultak, ami intenzív belső (közösségi) kapcsolatokat, azaz homofilikus és kifejezetten lokális interakciókat hozott létre. A társadalmi kapcsolatoknak ezt a típusát Putnam összetartó (bonding) jellegű társadalmi tőkének nevezte (Putnam 2000: 22–24., Putnam – Goss 2002: 9–12.). Az ilyen hálózati kapcsolatokkal rendelkező lokális társadalmakra általában a kisebb rétegzettség és a magasabb fokú társadalmi kohézió a jellemző.

A rendszerváltás utáni időszakban ezzel szemben a vizsgált településen a lokális közösségből kifelé irányuló kapcsolatok (migráció, határon átvelő kereskedelem, csempészet stb.) dominanciája és az ún. áthidaló (bridging) társadalmi tőke (Putnam 2000.) szerepének felértékelődése figyelhető meg. Ezeknek a technikáknak az elterjedése intenzív társadalmi polarizálódással, s ennek következtében a faluközösség teljes erodálódásával, megszűnésével járhat együtt.

11. Az informalitás nem kizárólag a gazdasági tranzakciókhoz és cserékhez kapcsolódik (Polese – Kovács – Jancsics 2016: 45.). Ennek megfelelően a dolgozat 3. és 5. fejezetében az állam és állampolgárok, valamint a formális és informális intézmények közötti aszimmetrikus működési mechanizmusokat a szűkebb értelemben vett gazdasági jelenségszférán kívüli mezőben – a szimbolikus térhasználat és a szimbolikus identitásépítési gyakorlatok kontextusában – próbáltam megragadni. Ennek az összehasonlító vizsgálatnak a tapasztalatai arra világítottak rá, hogy mindkét politikai rezsimben a hatalom – az állam, annak intézményei vagy az azt képviselő domináns politikai-kulturális elitek – saját politikai céljaik legitimálása érdekében „behatol”-nak a vizsgált települések lokális tereibe és azok intenzív fizikai átalakítására, szimbolikus birtokbavételére vagy kisajátítására tesznek kísérletet.

A szocialista korszakban mindezt két különböző tendenciában láthattuk explicit módon megnyilvánulni. Az egyik az 1960-as évek elejétől kibontakozó falu-szisztematizáció és településképrendezés mozzanata volt. Ennek keretében a hatalom teljesen új településrészeket és utcákat (sportkomplexum, vidámpark, közösségi szolgáltatóház, új faluközpont, ipari park stb.) hozott létre, ami a régióban élő lakosság korábbi térbeli beágyazottságának megszüntetéséhez (a népesség fizikai áthelyezéséhez, ki- és betelepítéséhez), továbbá a tradicionális helyek és terek egy jelentős részének lerombolásához (pl. a falu „rég” temetőjének beépítéséhez, a belterületi

kertek méretének radikális csökkentéséhez) vezetett. Ezeket az eljárásokat Foucault összefoglalóan: a *munka fegyelmező technikáinak* nevezte, és azok teleologikus céljának a gazdasági termelés racionalizálását és fokozását, az emberi test erejének maximálását és hasznosítását tekintette (Foucault 1992: 46.). Az 1970-es évektől azonban – a kollektív termelés és politikai intézmények megerősödésével egyidőben – a településcsoporton egy másik, ezúttal nem fegyelmezésen alapuló eljárás felbukkanása is megfigyelhető. Ez – az előzővel ellentétében – már nem a teljes populáció gazdasági magatartásának szabályozására irányult, hanem sokkal inkább az egyénre, a szubjektumra és a lakosok partikuláris identitásának („történeti” tudatának) átalakítására és megmunkálására. A tiszaháti településeken létrehozott falumúzeum (a szobamúzeum és a skanzen) egyes tereinek a kialakítása, ahol a hatalom új normáinak naturalizációja, historizálása és rituális begyakoroltatása, továbbá a tiszaháti társadalmak lokális múltjának át- és újraértelmezése (a személyes emlékezetről való aktív leválasztása, „megsemmisítése”, „befagyasztása”) zajlott, értelmezésem szerint ezt a politikai törekvést tükrözte.

A rendszerváltás után a posztoszocialista vidéki és regionális kulturális elit ezzel a hatalmi diskurzussal és történelmi reprezentációval szemben határozta meg magát és hozta létre saját emlékezet- és nemzeti identitásépítési projektjeit. Ez a kisebbségi elit az ukrán nemzetállam keretei között a szocializmus politikai jelképeinek lerombolásával és a nyilvános terek szimbolikus visszafoglalásával (új emlékezhelyek kialakítása, a szovjet emlékművek és politikai jelképek megsemmisítése, az utcanevek átnevezése, a falumúzeum kiállítási koncepciójának újratervezése) egy teljesen új múlt- és történelemkép megkonstruálását állította előtérbe. A tiszaháti településen ezeknek a posztoszocialista tér- és emlékezhely-képző gyakorlatoknak három különböző („antikommunista”, „nemzetiesítő”, „lokális” és „szakrális”) diskurzusát mutattam be. Ennek kapcsán amellet érvettem, hogy az adott diskurzusok segítségével a helyi és regionális kulturális-politikai elit az 1990-es évek elejétől az államszocializmusban metonimikusan „befagyasztott” nemzeti történelmi múlt szimbolikus visszaszerzését, újraindítását, dinamizálását és historizálását próbálta elősegíteni.

A szovjet és posztuszovjet emlékezet- és tértranszformációs projektek egyik közös vonása, hogy – változó mértékben, de lényegét tekintve – mindkét korszakban alacsony társadalmi beágyazottsággal (social embeddedness, (Granovetter 1985.)) rendelkeztek. A kutatás tapasztalatai szerint ugyanis ezek mellett a szimbolikus téripolitikák mellett mindvégig létezett egy olyan alternatív lokalitás-szöveg (local text),² amely a domináns politikai reprezentációkon

² A „local-text” kifejezés Michel de Certeau „urban-text” fogalmának parafrázisa. De Certeau *The practice of everyday life* c. munkájában a városi tereket olyan rétegzett és ellentmondásos jelentésekkel rendelkező „szövegek”-ként értelmezte, amelyeket különböző aktorok (várostervezők, építésszek, egyszerű állampolgárok) egyedi performatív gyakorlatai – új épületek, terek, architektúrák létrehozásával, vagy az azok közötti fizikai mozgással, a sétálással vagy akár a róla szóló beszéddel stb. – hoznak létre, illetve „írnak bele” a nyilvános terekbe. (De Certeau 2011.)

kívüli mezőben konstituálódott és a hétköznapi állampolgárok szubjektív térrepresentációit, tradicionális térhasználati stratégiáit és jelentésgyakorlatait tartalmazta.

V. Hivatkozott irodalom

Biczó Gábor

2013 Az etnikai együttélési egyensúlyhelyzet elmélete: a szilágysági Tövisát északi falvainak példája. 53–104. In: Biczó Gábor – Kotics József (szerk.): „Megvagyunk mi egymás mellett...” *Magyar-román együttélési helyzetek a szilágysági Tövisáton*. Miskolc, Miskolci Egyetem KVAI.

De Certeau, Michel

2011 *The practice of everyday life*. Berkeley – Los Angeles – London. University of California Press.

Foucault, Michel

1992 Életben hagyni és halálra ítélni: a modern rasszizmus gyökerei. *Világosság*, 1, 46, 45–53.

Granovetter, Mark

1985 Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91, 3, 481-510.

Li, Peter Ping

2011 Toward an integrative framework of indigenous research: The geocentric implications of Yin-Yang Balance. *Asia Pacific Journal of Management*. 29., 4., 1-24.

Ledeneva, Alena V.

1998 *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge Russian, Soviet and Post-Soviet Studies. Cambridge, Cambridge University Press.

Helmke, Gretchen – Levitsky, Steven

2006 Introduction. 1–32. In: Gretchen Helmke – Steven Levitsky (eds.): *Informal Institutions and Democracy: Lessons from Latin America*. Baltimore, John Hopkins University Press.

Polese, Abel – Kovács, Borbála – Jancsics, Dávid

2016 Az „állam ellenére” és az „államon túl” megvalósuló informális gyakorlatok ártalmas és ártalmatlan természete: magyarországi és romániai példák. *Szociológiai Szemle*. 26, 2, 44–70.

Putnam, Robert D.

2000 *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon – Schuster.

Putnam, Robert D. – Goss, Kristin A.

2002 Introduction. 3-19. In Putnam, Robert D. (szerk.): *Democracies in Flux*. Oxford, Oxford University Press.

VI. Az értekezés tárgyában megjelent munkák

**DEBRECENI
EGYETEM**

**DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI KÖNYVTÁR**

H-4002 Debrecen, Egyetem tér 1, Pf.: 400
Tel.: 52/410-443, e-mail: publikaciok@lib.unideb.hu

Nyilvántartási szám: DEENK/338/2021.PL
Tárgy: PhD Publikációs Lista

Jelölt: Borbély Sándor
Doktori Iskola: Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
MTMT azonosító: 10029783

A PhD értekezés alapjául szolgáló közlemények

Magyar nyelvű könyvrészletek (1)

1. **Borbély, S.:** Informális gazdasági stratégiák a magyar-ukrán határvidéken.
In: Hármass határok néprajzi értelmezésben = An Ethnographic Interpretation of Tri-Border Areas. Szerk.: Turai Tünde, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 217-245, 2015. ISBN: 9789635670628

Magyar nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (4)

2. **Borbély, S.:** A diszfunkcionális ukrán nemzetállam informális alapjai - globális életvezetési stratégiák Kárpátalján a rendszerváltás után.
Ethno-lore. 36, 191-226, 2019. ISSN: 1787-9396.
3. **Borbély, S.:** Fegyelmezési technikák és adaptációs mechanizmusok Kárpátalja határvidéki régiójában.
Korall. 19 (71), 149-174, 2018. ISSN: 1586-2410.
4. **Borbély, S.:** A szovjet politikai diktatúra által konstituált történeti múlt - a lokális időtapasztalat intézményes átalakítása Kárpátalján, az 1960-1980-as években.
Múltunk. 61 (2), 187-224, 2016. ISSN: 0864-960X.
5. **Borbély, S.:** "Az ukrán, utolsó cigány": a külföldi bevándorlás mikropolitikája egy határvidéki településen, Kispaládon.
Tér Társad. 29 (3), 3-32, 2015. ISSN: 0237-7683.
DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.29.3.2708>

Magyar nyelvű tudományos közlemények külföldi folyóiratban (1)

6. **Borbély, S.:** Az egyenlőtlenség politikája az államszocializmus éveiben - jutalmazási technikák a kollektív gazdaságokban.
Erdélyi Társad. 16 (2), 109-154, 2018. ISSN: 1583-6347.
DOI: <http://dx.doi.org/10.17177/77171.219>

További közlemények

Magyar nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (2)

7. **Borbély, S.**, Ispán, Á. L.: Örökség, globalizáció és lokalitás.

Ethno-lore. 36, 9-24, 2019. ISSN: 1787-9396.

8. **Borbély, S.**: Időtapasztalat a terepen: A történeti (historikus) megértés módszertani paradigmája a magyarországi néprajzi kutatásban.

Ethno-lore. 31, 31-81, 2017. ISSN: 1787-9396.

Magyar nyelvű tudományos közlemények külföldi folyóiratban (1)

9. **Borbély, S.**: Kompenzációs mechanizmusok és egyensúlyteremtő stratégiák egy vegyes (magyar-roma) etnikai összetételű határvidéki településen.

Erdélyi Társad. 14 (1), 191-216, 2016. ISSN: 1583-6347.

A DEENK a Jelölt által az iDEa Tudóstérbe feltöltött adatok bibliográfiai és tudománymetriai ellenőrzését a tudományos adatbázisok és a Journal Citation Reports Impact Factor lista alapján elvégezte.

Debrecen, 2021.05.28.

VI. A szerző további publikációi

Magyar nyelvű könyvrészletek (1)

10. **Borbély, S.:** Az olvasás „retorikája” és a szöveg jelentésrétegei Dr. Fazekas Mihály ’56-os naplójában. In: *1956 a néphagyományban*. Studia Folkloristica et Ethnographica 53., Szerk.: Bartha, Elek; Keményfi, Róbert; Marinka, Melinda, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 226-238 p., 2009. ISBN: 978-963-473-4, ISSN: 0138-9882

Idegen nyelvű könyvrészlet (1)

11. **Borbély, S. – Kotics, J.:** Ukrainian and hungarian cohabitation in two settlements of mixed population in transcarpatia In: *Materialy III. Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferencii, prysvyachenoyi dnyu slovyanskyoi kulytury ta pysemnosti: „Slovyanskyi svit: zdobutky, problemy, perspektyvy”*. Szerk.: Boltivets, S. I.; Hrabovsyka, S. V.; Hlukhova, H. V.; Keveshliheti, O. V.; Olenych, E. I., Uzhhorod, Vydavnytvo Zakarpattja, 225-237 p., 2013.

Magyar nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (5)

12. **Borbély, S.:** „Mi egy másik darab szereplői vagyunk” – A „cigány” történeti tapasztalat genealógiája. *Regio*, 20 (3), 202-220 p., 2009.
13. **Borbély, S.:** Az idegen/múlt és az etnikus/jelen a kárpátaljai társadalomkutatásban *Antroport Lapozó*, 25, 1-25 p., 2008.
14. **Borbély, S.:** Balogh Balázs – Fülemile Ágnes. Társadalom, tájszerkezet, identitás *Jászkunság*, 50. (1-2.), 218-222 p., 2007. ISSN: 0448-9144.
15. **Borbély, S.:** Változó „határjelek”: a péterfalvi cigányok kulturális és etnikus identitása *Regio*, 18 (1), 51-83. p., 2007. ISSN 0865-557X.
16. **Borbély, S.:** „Kedves Gyerekeim...” Virtuális családgyesítés, világképalkotó motívumok egy kárpátaljai parasztasszony levelezésében. *Néprajzi Látóhatár*, 15 (3-4), 143-172 p., 2006. ISSN 1215-8097

Magyar nyelvű tudományos közlemények külföldi folyóiratban (5)

17. **Borbély, S.:** A magyar paraszti társadalom történelmi lehetőségeinek kérdése Erdei Ferenc szociográfiai munkásságában az 1930-as évek második felében. *Acta Hungarica*. 12, 129-134 p., 2004. ISBN 978-617-7132-82-9
18. **Borbély, S.:** XVII-XVIII. századi Ugocsa megyei kéziratok helyesírásának vizsgálata. *Acta Hungarica*. 12, 11-15 p., 2004. ISBN 978-617-7132-82-9
19. **Borbély, S.:** A szereplők rendszere Szabó Dezső Az elsodort falu című regényében. *Acta Hungarica*. 12, 92-96 p., 2004. ISBN 978-617-7132-82-9
20. **Borbély, S.:** Magyar nyelvű középkori líránk verstani problematikája, Németh László tagolóvers elméletének tükrében. *Együtt*. 6 (1), 82-86 p., 2004
21. **Borbély, S.:** Múzeumi levelek 78-79. *Ethnica*. 8 (2), 71-72 p., 2003. ISSN: 1419-8177

Idegen nyelvű tudományos közlemények külföldi folyóiratban (2)

22. **Borbély, S.:** Популяризированный национализм и использование языков национальных меньшинств. *Vestnik Ugrovedeniya*. 23 (4), 109-116 p., 2015. ISSN 2220-4156
23. **Borbély, S.:** ‘The Hungarians Live in the Ancient Times, You Know, Always in the Ancient Times’: The Historical Genealogy of Foreigner Experience in a Frontier Village. *American International Journal of Social Science*. 2 (8), 86-108 p., 2013. ISSN 2325-4149 (Print), ISSN 2325-4165 (Online)